

УДК 364.662 (477)

А. Б. Фляшнікова, канд. соц. наук,
старший викладач кафедри
політології та соціології,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ОСОБЛИВОСТІ БІДНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовано негативні тенденції, що склалися в економіці України з часів набуття нею незалежності. Висвітлено найзначиміші причини поширення бідності в Україні. На основі соціологічних і статистичних даних розглянуто масштаби бідності. Зроблено висновок про наявність різних моделей бідності в різні періоди існування України як незалежної держави і проаналізовані особливості бідності, притаманні цим періодам.

В статье проанализированы негативные тенденции, сложившиеся в экономике Украины с достижением ею независимости. Освещены наиболее значимые причины роста уровня бедности в Украине. На основе социологических и статистических данных рассмотрены масштабы бедности. Сделан вывод о наличии разных моделей бедности в разные периоды существования Украины как независимого государства и проанализированы особенности бедности, присущие этим периодам.

The article analyses the negative trends that formed in Ukrainian economy after achieving the independence. The most important reasons of poverty level rising in Ukraine are disclosed. Scale of poverty examined based on social and statistical data. The conclusion was made about presence of different types of poverty in different periods of Ukraine existence and was analysed the characteristics of poverty inherent to this periods.

Ключові слова: рівень життя, бідність, багатство, майнова та матеріальна поляризація, безробіття, доход.

Ключевые слова: уровень жизни, бедность, богатство, имущественная и материальная поляризация, безработица, доход.

Key words: living standards, poverty, richness, property and material polarization, unemployment, income.

Постановка проблеми. Проблема поділу на багатих і бідних була і залишається однією з найактуальніших в українському суспільстві. Цей факт викликає необхідність аналізу негативних тенденцій, що склалися в економіці України в 90-х роках і призвели до зростання безробіття і рівня бідності. В зв'язку з цим у даній статті робиться акцент на висвітлення причин поширення бідності в сучасній Україні, на аналіз її моделей і масштабу.

Аналіз останніх публікацій. Взагалі проблемами матеріального рівня життя населення України займаються такі сучасні українські вчені, як В. Ворона, Ю. Саєнко, В. Мандибура, Е. Лібанова, В. Саріогло, Л. Черенько, О. Сергієнко, М. Харченко та ін. У цих працях підіймаються питання, що торкаються причин посилення майнової та матеріальної диференціації населення України, зростання рівня бідності, критеріїв визначення бідності, методики вимірювання бідності та багатства, шляхи подолання бідності тощо.

Постановка завдання. Метою ж даного дослідження є глибокий аналіз особливостей бідності на різних етапах існування України як незалежної держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бідні в Україні мають багато спільного з бідними в будь-якій іншій частині світу; для них є характерним утруднений доступ до ресурсів і послуг, низький рівень життя, поганий стан здоров'я, обмеженість соціальних взаємин, відчуття себе особами «другого сорту» в очах небідних, почуття незахищеності та безсилля.

У той же час бідність в Україні має практично виключні риси, притаманні лише їй та частині країн-сусідів на пострадянському просторі.

Після проголошення Незалежності, майнова поляризація суспільства здійснювалася досить високими темпами: якщо в 1993 р. середній дохід 10 % найбільш заможних громадян України перевищував дохід громадян з найменшим статком у 6,7 разу, то в 1994 р. — уже в 9 разів, а в 1995 — майже в 12 разів. Також слід відзначити сформований в Україні великий розрив між доходами невеликої групи громадян України і більшості населення. За даними ДПАУ на сьогодні 90 % українців мають «незначні доходи»[1].

Вважається, що одним з найважливіших факторів поширення бідності є падіння обсягів виробництва. Останнє мало місце у всіх колишніх соціалістичних країнах, але особливо воно торкнулося країн СНД, зокрема України.

Масштабне скорочення виробництва в Україні, що, як вважають деякі дослідники, мало місце внаслідок повільних і непослідовних реформ, викликало значне зниження зайнятості і рівня оплати праці. Ці наслідки збільшилися у зв'язку з необхідністю підвищити продуктивність і перебороти характерну для старої системи практику збереження на підприємствах надлишкової робочої сили. Одночасно зменшилася і пропозиція на ринку праці, як наслідок раннього виходу на пенсію, припинення спроб знайти роботу й обрання жінками ролі домогосподарок. Все це мало своїм наслідком бідність, але бідність специфічну.

Взагалі, Ю. Саєнко [2] наводить такі типи моделей бідності:

1. Традиційна тотальна бідність — країна перебуває в тотальному стані бідності довготривалий період (півстоліттями, а то й століттями).
2. Раптова тотальна бідність — країна з стабільною економікою, достатнім ресурсним, технічним та інтелектуальним потенціалом раптово (неочікувано) стає тотально бідною.
3. Тимчасова масштабна бідність — у країнах, які розвиваються.
4. Підвищена бідність — у розвинутих країнах.
5. Стабільна мінімаксна бідність — у високорозвинених країнах.

На наш погляд, для України впродовж 1991—1999 рр. (період економічної кризи та стагнації) була притаманною власне раптова тотальна бідність, де бідними були абсолютно усі — і держава, і практично усі верстви населення, незалежно від віку, посади, освіти, наявності роботи тощо.

Бідність супроводжувалася відчуттям повної втрати орієнтації індивідів у процесах, що відбуваються в суспільстві: усі «правила гри» змінилися майже відразу. В економічному плані перехід до ринку одним надав небачені досі можливості, у інших викликав незвичні матеріальні труднощі й втрату гарантій стабільного майбутнього. Економічні потрясіння, що відбулися в цей період — втрата робочих місць, тривала невивплата заробітної плати, гіперінфляція, що нищила заощадження та поточні доходи, руйнація системи соціальної підтримки (скорочення дешевих чи безкоштовних соціальних послуг, субсидій, пільгових цін на деякі товари і послуги) — породили в багатьох почуття уразливості, безсилля, неможливості планувати власне майбутнє.

Раптову тотальну бідність в період 1991—1999 років характеризують деякі соціологічні показники. Перший з них — це показник кількості безробітних в ці роки. Вражає сам факт наявності значної кількості респондентів, що не мали роботи і джерел доходу, особливо у 1992 році, оскільки за часів Радянського Союзу відсутність зайнятості для осіб працездатного віку була нонсенсом. І практично зразу ж, впродовж доволі короткого часу кожен шостий-сьомий респондент втратив роботу та засоби до існування. Але вже за два наступні роки кількість безробітних зменшилася значною мірою, перш за все завдяки самозайнятості.

Взагалі, одразу після 1991 та практично до 2000 року включно ринок праці України переважно характеризувався:

- перевищенням пропозиції робочої сили над попитом;
- прогресуючим зниженням зайнятості у сфері економіки;
- зростанням безробіття, в тому числі прихованого;
- високим рівнем нерегламентованої зайнятості;

- значними територіальними (регіональними) диспропорціями;
- низькою мобільністю робочої сили.

Іншим показником, що характеризує раптову тотальну бідність, є матеріальний рівень життя населення України. Починаючи з 1991 року і до 1998 року включно спостерігається постійне зубожіння населення, рівень якого перевищує 70 %. Загалом впродовж 1990—2000 років при зниженні внутрішнього валового продукту у 2,5 разу, продуктивності праці — у 1,5 разу, реальна зарплата впала в 4 рази [3].

Раптова тотальна бідність в Україні має кардинальні відмінності від бідності, притаманної високорозвинутим країнам, і країнам, що розвиваються. Фактично, у переважній більшості випадків у таких країнах мати роботу — автоматично означає не перебувати на нижніх щаблях соціальної драбини. Мати роботу, що потребує певної освіти, знань чи кваліфікації — означає забезпечувати своїй родині принаймні прийнятний рівень добробуту. Українські реалії свідчать, що наявність роботи, навіть такої, що потребує високої кваліфікації, не убезпечувала родини від бідності.

Бідність працюючих, у тому числі висококваліфікованих — є унікальним явищем серед країн із середнім рівнем доходу, до яких відносять Україну міжнародні інституції. Своєю чергою, бідність зумовлює:

- обмеження доступу до життєвих можливостей, включно з можливістю висхідної соціальної мобільності бідних працівників і часто і їхніх дітей;
- формування незацікавленості у праці, зокрема, через руйнацію зв'язку між освітньо-професійним статусом, доходами і престижем;
- обмеження участі — від участі в соціальних контактах (спілкуванні, взаємодії) до участі в управлінні державними справами.

Українські реалії свідчать також про те, що навіть високий рівень освіти респондентів не убезпечує сім'ї від того, щоб вони не потрапили до категорії бідних. Стати бідними мали приблизно однакові шанси респонденти незалежно від рівня їх освіти! В той же час високий рівень освіти різко знижував вірогідність потрапити до категорії злидених, але не гарантував цього. І злиденні, і бідні присутні, причому у немалих кількостях, серед респондентів з різними рівнями освіти. Специфіка ж української бідності, як раптової і тотальної, проявляється у тому, що максимальна кількість бідних припадає на тих респондентів, котрі мають вищу та незакінчену вищу освіту. Раптово не просто освічені, а високоосвічені люди враз і у масовому порядку стали бідними: лікарі, вчителі, інженери. Видається, що схожого досвіду збідніння широких верств населення у мирний час до часу розпаду Радянського Союзу світ не знав.

Українська бідність часів початку незалежності також характеризується і незалежністю від віку респондентів.

Найголовніше ж те, що найчастіше бідними називають свої сім'ї ті респонденти, що мають вік 31—55 років, тобто вік, коли досягається найвища професійна майстерність, присутній професійний і життєвий досвід та розважливність. Одночасно зі збільшенням віку респондентів зростає частота визначення матеріального стану сім'ї як злиденного, що загалом підтверджується даними про розмір пенсій на той час.

Ту ж тезу про раптову тотальну бідність підтверджують і показники сукупного доходу на одного члена сім'ї на місяць. Вони є надзвичайно низькими, особливо у 1992 році. Надалі з часом ці показники у абсолютних величинах збільшуються, але й попри це, у фактичному виразі продовжують залишатися мізерними.

Величина середньомісячного доходу на одного члена сім'ї в місяць є величиною вельми показовою, але повною мірою може проявитися лише у порівнянні з іншими показниками — межею малозабезпеченості та середньою заробітною платою.

Перше, на що слід звернути увагу — це той факт, що у 1998 році соціологами вперше зафіксовано зрівняння середнього доходу на одного члена сім'ї в місяць з межею малозабезпеченості — до цього стабільно середньодушовий дохід був менший межі малозабезпеченості. З 1999 року спостерігається стабільне перевищення середньодушового доходу над межею малозабезпеченості.

Цікавими є показники 1996 року, де середня заробітна плата є меншою від середнього доходу на одного члена сім'ї на місяць. Пояснюється це тим, що респонденти, окрім заробітної плати приблизно у третині випадків, отримують додатковий дохід. Розміри цього доходу у знову ж таки третини цих респондентів менші заробітної плати за основним місцем роботи (де респонденти отримують зарплату), у решти він дорівнює зарплаті або й перевищує її. Інакше кажучи, тут ми маємо справу з корегуванням ринку праці, а показники заробітної є власне проявом цієї корекції.

Спад ВВП був значним і тривалим, а відповідне йому скорочення чисельності зайнятих виявилось неможливим з політичних й соціальних міркувань. Основним інструментом коректування ринку праці стало скорочення заробітної плати та її невиплата (шляхом нагромадження заборгованості по виплаті). Працівники зберігали формальні зв'язки з підприємством, але фактично на ньому не працювали і не одержували заробітної плати. Щоб вирішити проблему низької (або відсутньої) оплати праці люди переходили до самозайнятості. В Україні самозайнятість головним чином була поширена в натуральному сільському господарстві й дрібній торгівлі. У результаті цього чисельність офіційно зареєстрованих безробітних була низькою, однак рівень фактичного безробіття й неучасті в економічній діяльності був набагато вищим.

У дійсності величезне скорочення обсягів виробництва при номінально меншому скороченні працюючих означало зниження продуктивності праці. У підсумку різко скоротився розмір реальної заробітної плати і значно збільшилася чисельність працюючих бідних. Як результат, різниця у матеріальному стані сімей між безробітними і працюючими виявилася невеликою, і значну частину незаможного населення склали працюючі бідні.

Відзначимо, що наступне зростання ВВП у 2000—2008 рр. дещо знизило проблеми із зайнятістю, однак до радикального перелому в цьому напрямку ще далеко в тому сенсі, що часто якість робочої сили не відповідала вимогам виробництва, особливо у сферах високих технологій і машинобудування. До того ж, незважаючи на те, що після подолання наслідків фінансової кризи 1998 року в Україні почалося економічне зростання, рівень безробіття залишався порівняно високим. Крім того, у результаті самозайнятості, структурних перекосів на ринку праці частина населення втратила кваліфікаційні навички і навіть маргіналізувалася. Як наслідок, попит на кваліфікованих працівників задовольнявся нелегко. Люди, що перейшли до самозайнятості на початку і в середині 90-х рр. після багатьох років безробіття або роботи в інших сферах, не пов'язаних з раніше набутою освітою чи кваліфікацією, втратили професійні навички і цінність для сучасного ринку праці у зв'язку з де-кваліфікацією.

На початку перехідного періоду існувала думка, що економічні перетворення можуть призвести до зниження рівня доходів населення, однак зростання швидко відновиться, і рівень життя стане вищим. У дійсності ж падіння виробництва виявилось значним і стійким, і бідність також стала не тимчасовим, а довгостроковим явищем. Затяжний характер безробіття та його тісний зв'язок з бідністю дозволяють зробити твердження про формування «нижчого класу» саме в цей період.

Характеристика раптової і тотальної бідності не обмежується показниками матеріального достатку домогосподарств (сімей). Вона охоплює й інші, нематеріальні аспекти добробуту, притаманні громадянам на теренах нашої країни у 1991—1999 рр. Це і хронічні невиплати заробітної плати та різного роду матеріальної допомоги (або її мізерні обсяги), відсутність готівки у значної маси населення, періодичні, часто тривалі і не прогнозовані відключення світла у населених пунктах, що унеможлилювали нормальне ведення виробництва чи господарювання, погіршення транспортного сполучення, доступу до найнеобхідніших послуг — медичних, освітніх, побутових. 1991—1999 рр. — це час найбільших соціально-економічних змін у країні, що знайшли свій прояв у проведенні цілого ряду реформ.

Починаючи з 2000 року, коли в Україні відбувся перелом соціально-економічної ситуації і закінчився період десятирічної кризи із зростанням всіх макроекономічних показників, спостерігається перехід до нового типу моделі бідності — від раптової тотальної бідності до тимчасової масштабної бідності, притаманної країнам, які розвиваються. У випадку України це означає: загальне зменшення кількості бідних, у тому числі і через зменшення фактичного та зареєстрованого безробіття, вихід зі стану бідності перш за все категорій працівників, котрі виконують кваліфіковану роботу, спеціалістів, кваліфікованих робітників, зайнятих перш за все у сфері високих технологій та індустріального виробництва. Отже бідність набула іншої якості, зменшивши масштаби, але в силу значної, хоч не тотальної розповсюдженості, залишилася важливою соціальною проблемою.

Кардинальна відмінність матеріального рівня життя населення України часів тимчасової масштабної бідності від часів раптової тотальної бідності полягає в наступному. Домінуючою оцінкою визначення матеріального рівня життя сімей респондентів до 2000 року було визначення його у переважній більшості випадків як «бідного», після 2000 року домінуючим стає визначення матеріального рівня життя сім'ї як «середнього». Більше того, до 1999 року спостерігалось постійне збільшення кількості бідних та злидених сімей за рахунок зменшення кількості середніх. Починаючи з 2000 року спостерігається зворотній процес, коли збільшується кількість середніх за рівнем матеріального благополуччя сімей за рахунок скорочення кількості бідних, і не просто бідних, а перш за все злидених.

Отже, впродовж 2000—2008 рр в Україні відбувалося підвищення рівня життя населення, що супроводжувалося зменшенням кількості бідних, перш за все знедолених, і збільшенням числа громадян, що характеризували рівень матеріального благополуччя своїх сімей як середній.

При цьому слід пам'ятати, що «середні» за оцінками матеріального рівня життя не є середнім класом, чисельність котрого в Україні є значно нижчою, ніж кількість «середніх» за рівнем споживання (доходу).

Нині, починаючи з осені 2008 року, ми є свідками третього періоду в історії незалежної України, коли період економічного росту змінюється на протилежний. Сьогодні важко визначити як глибину кризи, так і її природу. Практично не можливо оцінити скільки тут впливу національних факторів і який внесок зробила міжнародна фінансово-економічна криза, як і оцінити вплив кризових явищ на зміни у майновій диференціації населення України.

Висновки з проведеного дослідження. Підводячи підсумки, можна стверджувати, що після проголошення Незалежності України майнова та матеріальна поляризація суспільства відбувалася досить високими темпами. Одним із найзначиміших факторів поширення бідності в Україні є падіння обсягів виробництва, що викликало підвищення рівня безробіття. Для України як незалежної держави притаманні такі моделі бідності, як раптова тотальна (1991—1999 рр.); тимчасова масштабна (2000—2008 рр.) і, починаючи з 2008 року існує невизначена модель бідності, бо поки неможливо оцінити вплив світових і національних кризових явищ на зміни у майновій і матеріальній диференціації населення України.

Література

1. Лоцінін М. Теоретичні аспекти економетрії знеособленої податкової статистики / М. Лоцінін // Збірник наукових праць Академії ДПС України. — 2001. — № 3 (13). — С. 12—39.
2. Універсум [Електронний ресурс]: — Режим доступу http://www.universum.org.ua/journal/2002/sayenk_11.html.
3. Заробітна плата в Україні: стан і перспективи реформування (Аналітична доповідь Центру ім. О. Разумкова) // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 1 (61). — С. 2—18.
4. Головаха Є. Українське суспільство 1992—2008 : Соціологічний моніторинг / Головаха Є., Паніна Н. — К., 2008. — 85 с.

5. Сергієнко О. Бідність в Україні — теорії та реалії / О. Сергієнко // Україна: аспекти праці. — 2003. — № 5. — С. 47—50.
6. Харченко Н. Бідність в Україні: характеристика та критерії виділення / Н. Харченко // Україна: аспекти праці. — 1996. — № 7—8. — С. 46—50.
7. Рівень життя населення України / НАН України : Ін-т демографії та соц. дослідж.: Держкомстат України; за ред. Л. М. Черенько. — К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. — 428 с.
8. Економічна активність населення у 1998 році: Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 1999. — С. 16—18.

УДК 330.342.146:351.863

Є. Б. Ніколаєв, канд. екон. наук,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Соціальна безпека дістає все більшого визнання як особливий інструмент аналізу суспільних процесів й стану соціальної сфери. Дослідники по-різному бачать зміст і предмет цієї концепції. Спроби узагальнити ці погляди зустрічаються із складнощами, що розглядаються у статті.

Социальная безопасность получает все больше признания в качестве специфического инструмента анализа общественных процессов и состояния социальной сферы. Исследователи по-разному видят содержание и предмет этой концепции. Попытки обобщить эти взгляды наталкиваются на сложности, рассматриваемые в статье.

Societal security is receiving more recognition as a specific instrument for analysis of social phenomena. Researchers offer different views on the subject and contents of this concept. Attempts at bringing these views together meet some challenges that are discussed in this article.

Ключові слова: соціальна безпека, громадянське суспільство, національна безпека, методологія.

Ключевые слова: социальная безопасность, гражданское общество, национальная безопасность, методология.

Key words: societal security, civil society, national security, methodology.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Останнім часом посилюється увага до соціальних факторів розвитку суспільства і держави. У науці з'явилося багато ідей, напрямів і теорій щодо соціалізації суспільних відносин. До них належить концепція соціальної безпеки, яка сформувалася у вітчизняних дослідженнях політичних і економічних аспектів розвитку держави в умовах постсоціалістичних перетворень.

Соціальна безпека перебуває поміж трьома сферами. Вона є важливою складовою національної безпеки держави. Її аналітичні методи запозичені у дисципліні «економічна безпека». А в прикладному сенсі вивчення і забезпечення належного рівня соціальної безпеки є частиною соціальної політики. Певна віддаленість від кожної з цих сфер призвела до фрагментарності у розробці проблем соціальної безпеки та її другорядного місця серед інших напрямів досліджень. «Соціальна безпека, незважаючи на гостроту і вагомість, не набула... розвитку як самостійний науково-практичний напрям» [1, с. 167]. Дослідження цієї проблеми наявні, проте вони мають нерегулярний, несистемний характер.